

RÉTEGZŐDÉS, SZEGMENTÁCIÓ, PREKARIÁTUS

A társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás területét az utóbbi időben a hagyományos, foglalkozásalapú rétegződésmodellekkel való elégedetlenség, illetve az ezek meghaladására törekvő kísérletek uralták. A hagyományos foglalkozási modellekkel szemben megfogalmazott kritikák részben jogosak, s a megközelítés alapvető fogyatékoságaira mutatnak rá. Másrészt azonban a bírálatok olykor olyan elvárásokat kérnek számon, amelyeket sem az újabb statisztikai alapú modellek, de a fontos vonatkozási pontul szolgáló klasszikus osztályelméletek sem tartottak önmaguk számára irányadónak. Amellett érvelünk, hogy a hagyományos foglalkozási rétegződési modellek a társadalmi struktúra, illetve rétegződéskutatás fontos és megkerülhetetlen eszközei maradnak ezután is, amelyek segítségével alapvető információk hozhatók felszínre a társadalom szerkezetének változásáról. A megközelítés azonban a kétségtelen erényei mellett lényeges pontokon alapvető korlátokba ütközik, amelyek az irányzat számára lehetetlenné teszik számos, a társadalom szerkezetének változását érintő releváns probléma vizsgálatát. E kérdések felvetéséhez ki kell lépni a hagyományos foglalkozási modellek által alkalmazott elméleti keretektől. A társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás területén ilyesféle újítások azonban csak akkor hasznosak, ha az új kutatási kérdések nyomán felszínre hozott eredmények összevethetők a korábbi eredményekkel, s felhasználhatók ezek javítására.

A következőkben először a hagyományos foglalkozási modellek körül zajló viták fő csomópontjait vesszük szemügyre, hogy azonosítsuk a megközelítés fő erényeit, illetve korlátait. Tanulmányunk első részében két problémát vetünk fel, amelyek megítélésünk szerint alapvető korlátot jelentenek a hagyományos foglalkozási rétegződésmodelleken alapuló vizsgálatok számára: (1) egyrészt azt, hogy a foglalkozási modellek leegyszerűsített módon ragadják meg a társadalmi tér objektív strukturális viszonyait, (2) másrészt nem alkalmasak az e térben létrejövő, olykor minden más foglalkozási csoporttól eltérő munkaerő-piaci helyzetű és viselkedésű – potenciálisan akár kollektívan cselekvő – társadalmi csoportok azonosítására. Tanulmányunk második felében két példával illusztráljuk azt, hogy van olyan elmélet (a munkaerő-piaci szegmentáció elmélete), amely alkalmas lehet a mai magyar munkaerőpiac fő strukturális vonásainak

feltárására, s így a hagyományos foglalkozási modellek ellenőrzésére, illetve javítására. Másik példákban a prekariátus fogalmára fókuszálva azt akarjuk bemutatni, hogy egy potenciális kollektív cselekvőnek gondolt csoportot miként lehet úgy empirikus vizsgálat tárgyává tenni, hogy „benne tartsuk” az előző elemzés által vizsgált társadalmi térben, de eközben „le is válasszuk” annak általános szerkezetéről.

FOGLALKOZÁSI OSZTÁLYELEMZÉS MINT KUTATÁSI PROGRAM – ÉS AZON TÚL

2013-ban jelentek meg a Mike Savage által vezetett *Great British Class Survey* első eredményei, amelynek keretében a szerzők a brit társadalom osztályszerkezetének egy új modelljére tettek javaslatot (Savage et al. 2013). Ez a modell a célkitűzéseik szerint alternatívát kínálhat a széles körben használt, goldthorpe-i alapokon nyugvó, foglalkozási, illetve munkaerő-piaci információkra támaszkodó tipológiákkal szemben, amennyiben ez a munkaerő-piaci jellemzőkön túl képes az osztálytagozódásban szerepet játszó egyéb társadalmi, illetve kulturális folyamatokat is beépíteni a modellbe.

Savage és kollégái elméleti, illetve módszertani javaslatai rögtön élénk vitát váltottak ki a szakterületen, sőt eredményeik a szűkebb szakmai nyilvánosságon túl is jelentős figyelmet keltettek.¹ Az új modell kapcsán kibontakozó diskusszió során a leghevesebb szóváltás a hagyományos foglalkozási modellek képviselőivel alakult ki (lásd Mills 2014, 2015). A vitának ez a vonulata a társadalmi struktúra-, illetve rétegződés-kutatás legalapvetőbb problémáit vetette fel. Arról vitáztak a felek, hogy az empirikus osztályelemzés eszköztára segítségével milyen ismeretekhez juthatunk a társadalom tagolódásról, s ezeket mennyiben és milyen értelemben tarthatjuk érvényesnek. Úgy tűnik, hogy e ponton olyan dilemmák merülnek fel, amelyeket bármiképpen igyekszünk feloldani, meg kell fizetni az árát.

A mostani, illetve a korábbi viták is arról győzhették meg ugyanis az érdeklődőket, hogy a foglalkozási osztályelemzés képviselői miközben kifejezetten ambiciózus és nagy jelentőségű kutatásokat végeznek, nagyon határozottan és tudatosan szűk határok közé szorítják a megközelítésük érvényességét. John Goldthorpe, illetve Gordon Marshall korábban egy olyan, határozottan empíriaorientált kutatási programként jellemez-

1 A *Great British Class Survey* online kérdőíveit a BBC oldaláról lehetett elérni, s a felvétel eredményei is nagy publicitást kaptak a szakmán kívüli egyéb fórumokon is. A vizsgálatához kapcsolódóan készült továbbá egy kalkulátor (lásd: <http://www.bbc.com/news/magazine-22000973>), amely néhány egyszerű kérdés megválaszolása után elhelyezi az érdeklődőket a brit társadalom osztályszerkezetében. Mindez kitűnő lehetőséget kínált arra, hogy közéleti diskussziók alakuljanak ki a társadalom osztályszerkezetéről. A megközelítés vonzó mivoltára jellemző, hogy gyorsan sor került a magyarországi adaptálására, s itthon is vitákat váltott ki (lásd GfK 2014, Róbert 2015, Bánóczy–Kabai–Kovássy 2015). A társadalmi rétegződés többdimenziós vizsgálatának egyébként is komoly hagyományai vannak Magyarországon, amit a rétegződésmodell-vizsgálat alapozott meg (lásd mindenekelőtt Kolosi 1987).

te az osztályelemzés általuk művelt formáját, amely nem kíván elköteleződni az osztály egyetlen különös elmélete felé sem, pusztán arra törekszik, hogy vizsgálat tárgyává tegye „a különböző – a nemzeti gazdaságok különféle szektorainak munkaerőpiacain, illetve termelési egységeiben megfigyelhető foglalkoztatási viszonyok alapján meghatározott – pozíciók közötti összefüggéseket; azt a folyamatot, amelynek révén az idők során az egyének és családok elosztásra, illetve újraelosztásra kerülnek e pozíciók között; és ennek a következményeit az életésélyeikre és az általuk felvett társadalmi identitásokra, valamint azokat a társadalmi értékeket, illetve érdekeket, amelyeket követnek” (Goldthorpe–Marshall 1992: 382).

Ezzel a megfogalmazással Goldthorpe-ék eltávolítják magukat minden olyan megközelítéstől, amelyek a társadalom osztályszerkezetét a maga totalitásában kívánják megragadni (vö. Éber 2015). Lényegében csupán aziránt támasztanak igényt, hogy általában a foglalkozási, munkaerő-piaci pozíció, illetve konkrétan az általuk fejlesztett osztályséma jó indikátora az osztályhelyzetnek.² Az EGP-séma érvényességére irányuló rendszeres vizsgálatok is arra utalnak, hogy a megállapítás, ami a megközelítés létjogosultsága szempontjából a legnagyobb tételt bír, bármilyen bonyolult is egyébként a tárgy, amit ennek kapcsán mérni akarnak, azt ez a módszer jól méri (lásd Evans 1992, Evans–Mills 1998, 1999). A megközelítés sikere szempontjából tulajdonképpen másodlagos, hogy a kifejlesztett mérőeszköz egyébként jó-e valamire, vagyis hogy a segítségével meg tudunk-e/mennyiben tudunk megmagyarázni bizonyos jelenségeket. A goldthorpe-i, kutatási programként felfogott osztályelemzés akkor is eredményesen zárulna, ha arra a következtetésre jutna, hogy az osztályhelyzet hatása csökkent az idők során más tényezőkkel összehasonlítva.

A megközelítéssel szemben támasztott igények erős behatárolásának számos fontos előnye van. Retorikailag a megközelítés számára hasznos, hogy miközben a folytonosságot hangsúlyozza a klasszikus osztályelméleti hagyománnyal, az empirikus-pragmatikus orientáció kinyilvánítása révén eloldja magát a tradíció által felvetett központi problémáktól, legyen szó az ökonomizmus kérdéséről, a csoportképződés vagy az osztálykonfliktusok problémájáról.³ Sokkal fontosabb azonban, hogy a foglalkozási sémák által alkalmazott takarékos mérés lehetőséget biztosít a vizsgálatok standardizálásra, s így az eredmények időbeli, illetve nemzetközi összehasonlításra. E tekintetben a

2 A foglalkozási osztályelemzés irányzatán belül vannak természetesen olyan megközelítések, amelyek ennél jóval ambiciózusabb igényekkel lépnek fel, ahogy az irányzaton belül az is folyamatos vita tárgya, hogy a társadalom osztályszerkezete milyen elméleti keretre támaszkodva, miként ragadható meg (ennek kapcsán lásd pl. Róbert 1997, 2009, Huszár 2013a, 2013b, 2013c, 2016, Wright 2005).

3 Ezzel tulajdonképpen mentesítik magukat a klasszikus osztályelméletet ért kritikák alól (lásd pl. Nisbet 1959, Beck 1997, 2003, Hradil, 1987, Schulze 2000, Pakulski–Waters 1996, Hadas 1990, Kovách 2006, Kovách et al. 2016).

társadalmi struktúra és rétegződéskutatás területén a megközelítés mindig is egyedülálló eredményeket produkált, legyen szó a társadalmi mobilitás vizsgálatáról, vagy az osztályhelyzet különféle jelenségekkel való összefüggésének feltárásáról (lásd pl. Ferge 1969, Erikson–Goldthorpe 1992, Marshall–Swift–Roberts 1997, Svallfors 2006, Rose–Harrison 2010). Sőt, a nemzetközi statisztikai infrastruktúra elmúlt időszakban lezajlott fejlődése, illetve harmonizációja elvileg azt is lehetővé teszi, hogy jövőben éves rendszerességgel, üzemszerűen keletkezzenek, illetve váljanak hozzáférhetővé a megközelítés alapján előállított releváns információk a *Labour Force Survey*-re, az *EU-SILC*-re vagy egyéb adatforrásokra támaszkodva. Ez minőségi ugrást jelentene a társadalomszerkezet változásának vizsgálatában.⁴ Az előnyök mellett természetesen jelentős hátrányai is vannak a megközelítésnek, amelyekért komoly árat kell fizetni. A foglalkozási modellek által alkalmazott leegyszerűsítések ugyanis elzárják az utat számos, a társadalomszerkezet vizsgálatához elengedhetetlen kérdés felvetése előtt. Kész válaszokkal rendelkeznek olyan pontokon, ahol rendszeres és mélyebb vizsgálatoknak van tere.⁵

Mint a bevezetőben írtuk, ehelyütt két dilemmát vetünk fel, s illusztráljuk ezek megválaszolásának egy-egy lehetséges megoldását.

Egyrészt a foglalkozási sémák által megkülönböztetett csoportok – Bourdieu terminológiáját használva – olyan „papíron létező osztályok”, amelyek a társadalmi tér leegyszerűsített ábrázolásán alapulnak. A társadalmi tér felfogása szerint erőterként jellemezhető, „vagyis objektív hatalmi viszonyok olyan halmazaként, amely kényszerként nehezedik mindenkire, aki a mezőbe belép, és amely nem redukálható sem az egyes cselekvők szándékaira, sem pedig a közöttük zajló interakciókra” (Bourdieu 2010). Bourdieu (1984, 2010) a társadalmi teret a különböző típusú tőkék, illetve ezek megszólása révén igyekszik ábrázolni, s a *Great British Class Survey* keretében végzett újabb osztályvizsgálat során Mike Savage és kollégái (2013, 2015) is a bourdieu-i megközelítéshez nyúlnak vissza, amikor a brit társadalom nagycsoportjait a gazdasági tőke, kulturális tőke, illetve a társadalmi tőke megkülönböztetése révén igyekeznek megragadni. A munkaerő-piaci, foglalkozási dimenzió kétségtelenül a társadalmi térben rögzült kényszerek fontos elemét képezi, folyamatos reflexiót igényel azonban, hogy egyrészt e dimenzió szerepe hogyan alakul más potenciális erőforrásokhoz képest, illetve másrészt,

4 Ennek a folyamatnak fontos lépése, hogy az Eurostat kezdeményezésére létrejött a *European Socio-economic Groups (ESeG)* foglalkozási klasszifikáció, s megjelent az Eurostat hivatalos adatközléseiben. Ennek köszönhetően standardizált módon, éves rendszerességgel állnak rendelkezésre információk az európai országok osztályszerkezetének változásáról a *Labour Force Survey* alapján. Az adatok a következő helyen érhetők el: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_esegn2&lang=en.

5 És ennek komoly gyakorlati következményei lehetnek például egy adatfelvétel megtervezésekor: milyen kérdések kerülnek a kérdőívbe, s ezek alapján miféle mutatók készülhetnek el?

hogy ennek a strukturáló szerepe miként változik az idők során. E probléma vizsgálatához a következőkben a munkaerő-piaci szegmentáció elméletét hívjuk segítségül.

Másrészt sem a foglalkozási sémákban szereplő csoportok, sem a Mike Savege-ék által megkülönböztetett társadalmi kategóriák nem tekinthetők valódi, cselekvő társadalmi osztályoknak és kérdéses, hogy e klasszifikációk segítségével egyáltalán fel lehet-e vetni a kollektív cselekvés, illetve osztályképződés problémáját, vagy legalább feltételezni lehet-e a munkaerő-piaci viselkedés alapvető hasonlóságát. Ahogy Bourdieu fogalmaz, az ily módon azonosított csoportokat „*legfeljebb valószínűségi osztálynak lehetne nevezni, amennyiben olyan cselekvőkből áll, akiknek a megszervezése vagy mozgósítása kevesebb akadályba ütközik, mint a cselekvők bármely egyéb halmazáé*” (Bourdieu 2010). Ahhoz, hogy valamely társadalomszerkezeti pozícióhoz kapcsolódóan kollektív cselekvők emelkedjenek ki, jelentős teoretikus, illetve politikai munkára van szükség, amelynek során a csoportot megnevezik, elhatárolják más társadalmi csoportoktól, s létrehozzák a cselekvés lehetőségét megteremtő intézményeket, a döntéshozási mechanizmusoktól kezdve a különböző képviselői formákig. A probléma megközelítésének alternatív útja lehet, ha azokra a társadalmi csoportokra koncentrálunk, amelyek esetében erőfeszítések vannak e teoretikus, illetve politikai munka elvégzésére. Amelyek esetében tehát már kísérlet történt a csoport – munkaerő-piaci, vagy egyéb tényezőkre támaszkodó – társadalomszerkezeti lokalizálására, illetve amelyekhez kapcsolódóan, legalább elméleti szinten felmerült a csoport megszerveződésének lehetősége.

A polgárság, illetve a proletariátus klasszikusan ilyen csoportoknak tekinthetők. Az előbbi – a középosztály fogalmával együtt – történetileg a társadalom stabilitásának záloga, s a status quo fennmaradásában érdekeltek folyamatos hivatkozási alapja. A proletariátus révén ezzel szemben azokat igyekeznek megnevezni és összekapcsolni, akik a kapitalista rendszer működésének legnagyobb kárvallottjai, s akiknek a leginkább érdekük fűződhet a megváltoztatásához.⁶ A közelmúlt magyarországi társadalomszerkezeti változásai kapcsán elsősorban az elit, illetve az elit különböző frakcióihoz kapcsolódott a cselekvés képzete (lásd pl. Szalai 1990, 2001, Kolosi 1991, Eyal–Szelényi–Townsend 1998, Éber et al. 2014), de a rendszerváltást megelőző időszakban előbb az értelmiség (Konrád–Szelényi 1989), majd a polgárosodás útjára lépett „szocialista vállalkozók” (Szelényi 1992) is ilyen csoportokként tűntek fel. A dolgozat második felében mi a prekariátus csoportjára fókuszálunk. A prekariátus fogalma újabb képződmény, de annyiban hasonlít az előzőekre, hogy szószólói – a proletariátus klasszikus fogalmához hasonlóan – olyan születőben lévő „veszélyes osztályként” tekintenek rá, amely a társadalmi berendezkedés változásához vezethet.

⁶ A polgárság csoportja kapcsán lásd első próbálkozásainkat: Sik 2016, Sik–Szeitl 2016a.

A SZEGMENTÁLT MUNKAERŐ-PIACI ELMÉLET ÉS ALKALMAZHATÓSÁGA A MAI MAGYARORSZÁGON

A munkaerő-piaci szegmentáció elmélete abból indul ki, hogy a munkaerőpiac nem folytonos, hanem szakadós. A munkaerőpiacon olyan egymástól elkülönülő szegmentumok azonosíthatók, amelyek között korlátozott az átjárás. A különböző szegmentumokban jelen lévő vállalatok nem versenyeznek egymással, mert a munkavállalók más, különböző szociológiai jellemzőkkel rendelkező csoportjait célozzák meg. A szegmentációs elmülethez kapcsolódó vizsgálatok arra vállalkoznak, hogy a munkaerőpiac strukturálódásának mechanizmusait, s ezzel a társadalom rétegződésének fő vonásait szisztematikusan feltárják. E vizsgálatok így – a szakadások, a korlátozott elmozdulások, illetve az intézményesedett szubkulturális helyzetek dinamikus vizsgálata révén – hozzájárulhatnak a társadalmi térben rögzült objektív, a cselekvők számára kényszerítő erővel rendelkező viszonyok feltáráshoz.

A következőkben arra a kérdésre keressük a választ, hogy egyrészt alkalmas-e a szegmentációs elmélet a mai magyarországi munkaerő-piaci csoportok közötti különbségek megragadására, s ha igen, akkor miben tér el a mai helyzetre alkalmazható szegmentált modell a korábbi eredményektől?

A munkaerő-piaci szegmentáció elmélete

A szegmentációs elmélet alapváltozata egy *duális* elmélet, mely két szegmensre tagolja a munkaerőpiacot (Doeringer–Piore 1971, Galasi–Sik 1977, 1979). A primer szegmensbe tartoznak a nagyvállalatok és a szervezett szakmák dolgozói, akiknek a fizetése viszonylag magasabb, munkakörülményeik jobbak, munkahelyi-foglalkoztatási stabilitásuk nagyobb, az előrejutási esélyeik pedig kedvezőbbek. A szekunder szegmensbe jellemzően a kisebb vállalatban, alacsony fizetésért, tartósan rosszabb munkaerő-piaci helyzetben lévő munkaerő található, akik számára a munkahely bizonytalan, az előrejutás fogalma értelmetlen, a képzés értelmetlen és elérhetetlen, s akik között magas a külső jegyeik alapján (nemük, bőrük színe, etnikai hovatartozásuk stb.) hátrányosan megkülönböztetettek aránya. A két szegmentum tartós elkülönülésében kitüntetett jelentősége van a munkaadók (és az ő érdekeiket képviselő állam) szabályozásának, illetve a technológiai hatásoknak is. Az elmélet lényeges – de empirikusan nem igazolt – eleme az is, hogy a két szegmens között korlátozott az átjárás, vagyis egy tőkés, aki a primer szegmensbe fekteti tőkéjét, s ennek megfelelően alakítja ki működési feltételeit, az nem vált át a szekunder szegmensnek megfelelő működésre, illetve egy munkás, aki a szekunder szegmensben kezd el dolgozni, nagy valószínűséggel végig ebben a szegmensben fogja munkaerő-piaci életpályáját tölteni. A két munkaerő-piaci szegmentum elkülönülésének rögzülésében közrejátszik a munka közben megszerezhető szaktudás

és helyismeret növekvő jelentősége, a szakszervezetek, az állam eltérő magatartása a két szegmentumban, illetve az ezekben kialakuló eltérő szegmentum-specifikus szubkultúra is. Belátható ugyanis, hogy az adott szegmentumban töltött idő hosszának függvényében a dolgozó egyre kevésbé lesz alkalmas a másik szegmensbe való átlépésre, mert szegmentum-specifikus szocializáltsága (munkahelyi viselkedés le nem írt szabályai, a vezető-beosztott viszony eltérései, stb.) ezt egyre kevésbé engedi meg.

A primer és a szekunder munkaerő-piaci szegmentum munkavállalóit elkülönítő két legfontosabb jegy – az iskolázottság (és ezen belül a munkahelyi előmenetelt szolgáló továbbképzés) és a munkahelyi stabilitás – hatására míg az első szegmentumhoz erősen strukturált, jó előmeneteli lehetőségeket biztosító belső munkaerőpiacok tartoznak, addig a másodikhoz a munkaköri azonosulásnak és a vállalathoz való kötődésnek a hiányával jellemezhető, strukturálatlan belső munkaerőpiacok társulnak.

Az eredeti duális szegmentációs modellt hamar követte annak három munkaerő-piaci szegmentumot megkülönböztető változata (Piore 1972), amely szerint ugyan a duális modell alkalmas arra, hogy leírja a szekunder munkaerő viselkedését azokkal a munkaerő-piaci viselkedési jegyekkel, amelyekkel az eredeti modell operált, de a primer munkaerőn belül két csoport különböztethető meg. Míg ennek alsó csoportjára (tipikusan a modern munkaerőpiac szakmunkásaira) jellemző az eredeti duális felosztás szerinti primer szegmentumról adott jellemzés (például hogy esetükben a legerősebb a modern munkaerőpiac két domináns szereplőjének (a gyár és a hivatal) munkarendje és szervezete), addig a felső csoportot (amelybe például a vezető állásúak és a diplomás szakemberek tartoznak) az alsó csoportokénál magasabb fizetés és társadalmi státusz, kedvezőbb előrejutási esélyek, nagyobb egyéni mozgástér, és nagyobb állásbiztonság jellemzi, továbbá ennek a csoportnak a mobilitási mintái inkább a szekunder munkaerőjéhez, semmint a primer szegmentum alsó csoportjához hasonlóak, azzal a nem elhanyagolható eltéréssel, hogy ebben a csoportban a mobilitás gyakran előrejutással is párosul. Ez a hármas felosztás egyszersmind a társadalmi rétegződés szociológiája felé tett lépés is, mert a szekunder munkaerő helyzete és viselkedése sok szempontból hasonló a marginális helyzethez és a szegénység szubkultúrájához, a primer alsó csoport a modern tömegtermelésre alapozott munkásosztállyal, a primer felső csoport pedig a középosztállyal azonosítható.

A szegmentált elmélet kifejlett formájában már nem limitálja a primer szegmens feltételezett számát, hanem az adott munkaerőpiacon létező, s egymástól az elmélet elveinek megfelelően elkülöníthető tetszőleges számú szegmens beazonosítását tűzi ki céljául. Ennyiben céljai közősek a különböző foglalkozási osztálymodellekkel, amelyek a társadalmi pozíciót a munkaerő-piaci, foglalkozási jellemzők révén kívánják megragadni, s alkalmas eszköznek mutatkozik e modellek ellenőrzésére is.

Magyarországon a pre- és poszt szocializmus idején végzett idetartozó kutatások (a munkaerőpiac szegmentálódásáról Galasi 1982, Nagy–Sziráczy 1982, Fazekas et al. 1983, a belső munkaerőpiacról Stark 1988, a munkaerő-piaci stratégiákról Kertesi–Sziráczy 1983, Köllő 1982) azt jelezték, hogy a szegmentált elmélet alkalmas a korabeli magyar munkaerőpiac leírására, illetve egy olyan rétegződési modellnek a megalkotására, amelynek alapja a munkaerő-piaci szegmens.

Ezen elemzések sorában Nagy és Sziráczy (1982) tanulmánya kifejezetten arra a kérdésre kereste a választ, hogy miképpen szegmentálódott a munkaerőpiac Magyarországon a hetvenes évek közepén. A vizsgálat adatbázisa a Központi Statisztikai Hivatal 1974-es országos reprezentatív munkaügyi adatfelvétele volt. Az elemzés alapegysége a népgazdaság szocialista szektora 65 tipikus fizikai foglalkozásának adatai voltak. Minden foglalkozást 53 különböző foglalkozási „jegy” jellemzett (pl. az adott foglalkozást gyakorlók munkaerő-szerkezete, mobilitása, munkaköri adottságai, kereseti viszonyai stb.).

A duális modellből kiindulva hipotézisük értelmében a primer elsődleges szegmensre a szakképzett, magasan iskolázott, stabil munkaerő, továbbá kedvező munkakörülmények, valamint a magas keresetek jellemzők, s ennek ellentéte a szekunder szegmens. A munkaerőpiac duális tagolását a munkaerő szakképzettség és iskolázottság szerinti összetétele alapján végezték el. A primer szegmensbe való bekerülés feltétele az volt, hogy az adott foglalkozási csoportban dolgozók között a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők aránya haladja meg az 50%-ot, és az átlagos iskolázottsági szint 7 osztálynál magasabb legyen. A primer szegmensbe 34, a szekunderbe 31 foglalkozás került.

Összehasonlítva az így létrehozott primer és szekunder szegmens munkaerőpiaci jellemzőit, azt találták, hogy a hetvenes évek közepén a munkaerőpiac duális modellje alkalmas volt a munkaerőpiac legalapvetőbb jellemzőinek elkülönítésére. A primer szegmensbe az ipar, a kereskedelem és a vendéglátás, valamint a szolgáltatás foglalkozásainak túlnyomó része, a szekunder szegmensbe a mezőgazdasági, az egyéb fizikai (segédmunkások, szállító- és rakodómunkás, kézi anyagmozgató, anyagmozgató gépkezelő, takarító és kályhafűtő) és a szállítási, hírközlési foglalkozások tartoztak, az építőipari foglalkozások fele-fele arányban megoszlának a szegmensek között.

A szerzők nem találtak különbséget a két szegmens között a munkaerő nemek szerinti összetételében és a primer szegmensben inkább a fiatal, a szekunderben inkább az idősebb munkaerő volt jellemző (lásd az *1. táblázatot*). A primer szegmensre kedvezőbb munkakörülmények, rövidebb munkaidő és magasabb kereseti szint, a szekunder szektorra kedvezőtlenebb munkakörülmények, hosszabb munkaidő és alacsonyabb kereseti szint volt jellemző. A két szektor dolgozóinak eltérő munkaerő-értékesítési stratégiáját jelezte, hogy a kisipari engedéllyel szakmát gyakorlók, valamint a főfog-

lalkozáson kívül mellékjövedelmet élvezők létszamaránya (vagyis a többletjövedelem-szerzésnek a korabeli viszonyok között megvalósítható két legális módja) – bár mindkét szegmensben nagyon alacsony, de a primer szegmensben magasabb volt.

1. táblázat. A primer és a szekunder szegmens legfontosabb munkaerő-piaci jellemzői

	Primer szegmens	Szekunder szegmens
A szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők létszáma (%)	77	26
Az általános iskola 8 osztályánál kevesebbet végzettek aránya (%)	22	50
A nők aránya (%)	32	30
Az adott vállalatnál eltöltött idő (év)	7,8	7,7
A 30 évesnél fiatalabbak aránya (%)	44	25
A munkáltatót változtatók aránya (%)	10	15
A nagy erőfeszítéssel és/vagy különösen kedvezőtlen munkakörülmények között dolgozók aránya (%)	12	24
Az összes teljesített havi munkaidő (óra)	173	197
Havi átlagkereset (Ft)	3280	2929
Egy teljesített munkaóra jutó kereset (Ft)	19,9	14,9
A kisipari engedéllyel szakmát gyakorlók aránya (%)	0,4	0,2
A mellékjövedelemmel rendelkezők aránya (%)	0,7	0,3

Forrás: Nagy-Sziráczy 1982, 1. táblázat alapján

A munkaerőpiac szegmentálódása a mai Magyarországon

A munkaerőpiac szegmentálódásának mai vizsgálatához a Munkaerő-felmérés (MEF) 2015-ös második negyedévi adatgyűjtésére támaszkodtunk, amely egy speciális kérdésmodult tartalmazott a munkavégzés különböző dimenzióra vonatkozóan.⁷ Ez az adatbázis különös információs bázisul szolgál a munkaerőpiac vizsgálatához.⁸

Elemzésünket két szakaszban végeztük el. Először a MEF alapján egy speciális adatbázist készítettünk, amelynek a rekordjait a foglalkozások, a változóit pedig e foglalkozásokra vonatkozó, e foglalkozásokat betöltők alapján nyert információk képeztek.⁹ Ezt az adatbázist használtuk a munkaerő-piaci szegmentumok azonosításához.

⁷ Az elemzést a 15–64 éves, alkalmazásban álló foglalkoztatottakra terjesztettük ki (N= 23 762).

⁸ A fejezet elemzései egy korábbi vizsgálatunkon alapulnak, a részletes eredményekhez lásd Sik-Huszár 2017.

⁹ Egészen pontosan a FEOR08 foglalkozási nomenklatúra három számjegyű verziójával dolgoztunk, a Munkaerő-felmérés elemszáma sajnos nem teszi lehetővé, hogy az elemi, 4 számjegyű foglalkozási kódokat használjuk. Kizártuk továbbá az elemzésből azokat a háromjegyű foglalkozási kódokat, amelyek esetében a minta nem tartalmazott legalább 50 főt.

Az elemzés ezen szakaszában azokra a változókra támaszkodtunk, amelyek az eredeti elméletben is a munkaerő-piaci helyzet legalapvetőbb metszésére szolgáltak, s amelyeket a hetvenes évek szegmentációs elemzése során is alkalmaztak. Ezek az emberi tőke és a munkavégzés jellemzői. Ezt a két dimenziót tíz változóval (azok FEOR08 csoportonként számított átlagával) közelítettük, majd klaszterek képzésével vizsgáltuk, hogy hány és milyen összetételű szegmensekre lehet a mai magyar munkaerőpiacot tagolni. A klaszterezés eredménye alapján a mai munkaerőpiac három szegmensre tagolható.

A foglalkozási csoportok számát tekintve a modell egy kevés, 5 csoportot magába foglaló szekunder, és egy terjedelmes alsó, illetve kisebb felső primer¹⁰ szegmenst (30, illetve 21 csoport) foglal magában. A szekunder szegmenshez tartozik a vizsgálatban bevont alkalmazottak 7 százaléka, míg a primer alsóhoz 59, a primer felsőhöz pedig a 34 százaléka (2. táblázat).

2. táblázat. A 3-jegyű FEOR08 szerint csoportosított foglalkozások és az ezekben foglalkoztatottak számának aránya (%)

	FEOR08 foglalkozási csoportok száma (3 jegyű)	MEF-minta elemszám	MEF-létszám súlyozva
N	56	17231	2849992
Felső primer szegmens „alja”	37	30	34
Alsó primer szegmens	54	61	59
Szekunder szegmens	9	9	7
Összesen	100	100	100

Az egyes szegmentumok összetételét vizsgálva azt találjuk, hogy ezeknek a választóvonalai nagyon erősen kapcsolódnak magának a FEOR08 nomenklatúrának a határaihoz, amely maga is strukturáltan veszi számba a foglalkozásokat. A *felső primer szegmenshez* tartoznak kivétel nélkül a harmadik, illetve negyedik FEOR08 főcsoport-hoz (egyéb felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások, illetve az irodai és ügyviteli foglalkozások) tartozó foglalkozások. E szegmentumhoz a FEOR más főcsoportjaiból csupán a személy- és vagyonvédelmi (FEOR08–525), illetve a műszerész foglalkozások sorolódtak (FEOR08–734). Az *alsó primer szegmenshez* tartozó foglalkozások ezzel szemben az ötös, hatos, hetes, illetve nyolcas FEOR08 főcsoportokhoz kapcsolódnak, amelyek az alacsonyabb képzettséget igénylő kereskedelmi, szolgáltatási,

10 Itt figyelembe veendő, hogy a Nagy–Sziráczy elemzéshez hasonlóan a vizsgálatot nem terjesztettük ki a foglalkozási szerkezet felső szegmensének „tetejére”, a vezetői, illetve értelmiségi foglalkozásokra (az 1–2-es FEOR08 főcsoport). Ezért ez a 21 foglalkozás csupán a felső primer szegmens alsó részhalmozának tekinthető. Szintén kihagytuk a fegyveres szervekhez kötődő foglalkozásokat (0-ás FEOR08 főcsoport), amelyek speciális csoportot képeznek.

mezőgazdasági, illetve ipari foglalkozásokat foglalják magukba. Ezeken a FEOR08 főcsoportokon túl azonban ebben a szegmentumban kaptak helyet a képzettséget nem igénylő foglalkozások közül a takarítók (FEOR08-911), illetve az egyszerű szolgáltatási, illetve szállítási foglalkozásúak is (FEOR08-922, 923). A *szekunder szegmenshez* tartozó foglalkozási csoportok egyetlen kivétellel (a hatodik FEOR08 csoportba sorolt erdőgazdálkodási foglalkozások) a kilences FEOR08 főcsoporthoz tartoznak, amely a szakképzettséget nem igénylő foglalkozásokat fogja egybe. E főcsoportból a szemégyűjtők, valamint az ipari, építőipari, és a mezőgazdasághoz kapcsolódó egyszerű foglalkozások kerültek a szegmensbe.

A 3. táblázatban a három szegmentum legalapvetőbb jellemzőit mutatjuk be az emberi tőke (legmagasabb iskolai végzettség és továbbképzés), és a munkavégzés körülményeire vonatkozó változók alapján (szerződés, munkajelleg, munkarend és szervezettség), amelyek a klaszterezés alapját képezték.

3. táblázat.

A három munkaerő-piaci szegmens alapvető jellemzői (a csoportátlagok súlyozatlan átlaga)

	Szekunder	Alsó primer	Felső primer részhalmoz	Összesen
N	5	30	21	56
<i>Emberi tőke (%)</i>				
Legfeljebb 8 osztályt végeztek (Chi ² =92)*	63	18	2	16
Szakmunkásképzőt végeztek (Chi ² =64)	28	49	11	32
Középfokú iskolát végeztek (Chi ² =51)	8	31	61	40
Felsőfokú iskolát végeztek (Chi ² =25)	1	2	21	9
Az elmúlt 12 hónapban munkahelyi képzésben vettek részt (Chi ² =14)	44	28	41	34
<i>A munkavégzés körülményeinek jellemzői (%)</i>				
Határozatlan idejű szerződéssel rendelkezők (Chi ² =77)	42	89	94	87
Legfeljebb egy évre szóló határozott idejű szerződéssel rendelkezők (Chi ² =68)	56	10	5	12
Fizikailag veszélyeztetett munkahely (Chi ² =32)	71	58	35	50
Többműszakos munkarendben dolgozók aránya (%) (Chi ² =4, p=0,02)	8	27	18	22
A munkahelyen működik szakszervezet (Chi ² =18)	3	17	31	21

*Az eltérések zöme p= 0,0000 szinten szignifikáns. Az ettől eltérő eseteket jelezzük.

Látható, hogy a szegmentáláshoz felhasznált valamennyi változó az elmélet által predikált, és az 1970-es évek magyar munkaerőpiacához hasonló módon viselkedik. A szegmentálódásban meghatározó a képzettség szintje, s az egyes szegmentumok a munkahelyi jellemzői alapján is határozottan elkülönülnek egymástól. A *szekunder szegmensben* dolgozók iskolázatlanok és munkahelyi jellemzőik sokkal rosszabbak, mint a másik két munkaerő-piaci csoportban dolgozóké.¹¹ Az *alsó primer szegmens* dolgozója jellemzően szakképzett és nem képződik tovább, munkakörülményei pedig átlagosak. E csoport sajátossága még, hogy itt a legmagasabb a többműszakos munkarendben dolgozók aránya. A felső primer szegmens foglalkoztatottja magasabban képzett és tovább is képzi őt a munkahely (ami feltehetően a belső munkaerő-piaci helyzet javulását eredményezi számára), munkahelyi jellemzői pedig minden tekintetben jobbak a másik két szegmensénél.

A munkaerő-piaci csoportok szociológiai jellemzői

Eddig a foglalkozások szintjén vizsgáltuk, hogy milyen szegmentumok azonosíthatók a mai magyarországi munkaerőpiacon, elemzésünk következő kérdése pedig, hogy a különböző szegmensekben található foglalkozási pozíciókat betöltők szociológiai jellemzői mennyiben térnek el egymástól. Ehhez a MEF egyéni adatai segítségével először az egyes szegmentumokhoz tartozók demográfiai, illetve emberi tőkére vonatkozó jellemzőit vizsgáljuk, majd pedig a munkahely, illetve a munkavégzés különböző dimenzióit tekintjük át.

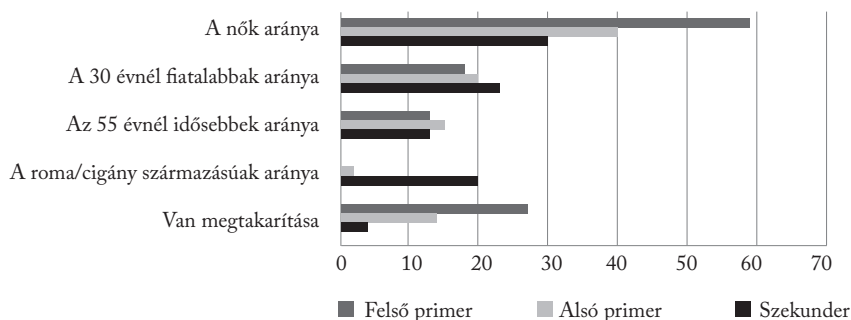
A munkaerő-piaci csoportok demográfiai összetételét, illetve anyagi viszonyait vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy míg a szekunder szegmensbeli helyzettel a roma származás és az anyagiak hiánya, vagyis a marginális társadalmi helyzet és ennek etnicizált változata jó eséllyel együtt jár, addig a három demográfiai jellemző közül, amit a rossz munkaerő-piaci helyzettel szoktak azonosítani, csak a fiatalság van jelen (s az sem túl erősen). A szekunder szegmensben az idősek aránya átlagos, a nőké pedig éppenséggel alacsony. A primer szegmens alsó csoportja minden tekintetben átlagos összetételű, felső csoportja pedig jómódban élő nőket foglal nagyobb eséllyel magában.

Értelemszerűen a három szegmens emberi tőke szerinti összetétele nem tér el a klaszterezés során a csoportátlagok alapján számolt eltérésektől. Az emberi tőke öröklött változatai is a fenti összefüggést mutatják, ami a három szegmensben dolgozók emberi tőke terén megnyilvánuló egyenlőtlenségének generáció(ko)n túlnyúló kiterjedését és homofil jellegét mutatja.

A szegmentáció területi dimenzióit vizsgálva azt találjuk, hogy a szekunder szegmens jellemzően falusi jelenség, aminek feltehetően nem mond ellent az sem, hogy a

11 Kivéve a munkahelyi képzést, amit feltehetően az magyaráz, hogy esetükben sok, de csak az elemi betanítást jelentő, rövid ideig tartó, sem előrejutást, sem többletjövédelmet nem garantáló „beoktatásról”, illetve közmunkásoknak szervezett képzésekről lehet szó.

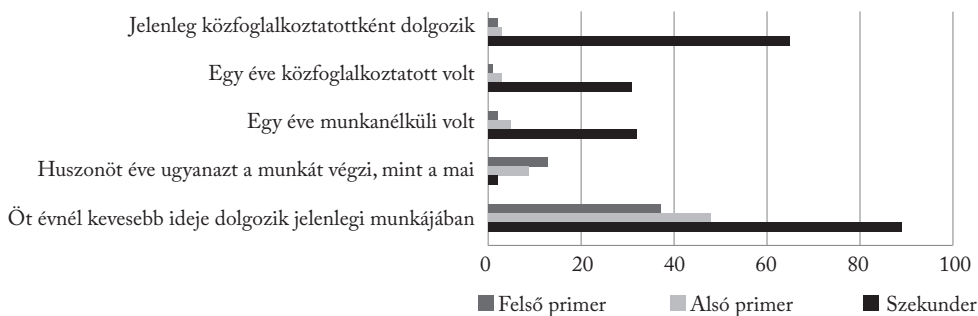
1. ábra. A három munkaerő-piaci szegmens szociodemográfiai jellemzői (%)

kisebb városokban a szekunder szegmensben foglalkoztatottak aránya alig marad el az átlagtól, már ha feltételezzük, hogy ezek a városok kisebbek és „falusiasabbak” lehetnek a másik szegmens két csoportjának városaihoz képest. E két további csoport között kisebb az eltérés, de a felső primer szegmens munkahelyei nagyobb arányban budapestiek, és kisebb arányban fordulnak elő községekben, mint az alsó primer szegmens esetében. Ezek az eltérések tükröződnek a regionális összevetésben is. A közép-magyarországi régió alig van jelen a szekunder szegmensben, s az alsó primer szegmensben is átlag alatti az itt található foglalkoztatottak aránya. A szekunder szegmensbeli állások a marginalizált régiókban fordulnak inkább elő (Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország és Észak-Alföld). A felső primer szegmenshez kapcsolódó munkahelyek ezzel szemben inkább a közép-magyarországi régióban találhatóak. A közép-magyarországi régió munkaerőpiacának jellemzői alapvetően eltérnek a többi régiótól.

Az egyes szegmentumokhoz tartozó munkahelyek között szintén lényeges különbségek tapasztalhatók. A szekunder szegmenst a hazai és állami tulajdon dominálja, melyek átlagos vállalatai és telephelyei között egyaránt az átlagnál kis mértékben több a miniüzemnél nagyobb egységek aránya. Ehhez – a külföldi tulajdonosok arányának kivételével – hasonlít a primer felső szegmens is. Ezzel szemben a primer alsó szegmensre inkább a magántulajdon és a kisebb üzemegység jellemző. A szekunder szegmensben továbbá a primer szegmens két csoportjához képest kiugróan magasabb a mezőgazdasági szektorban dolgozók aránya. Emellett e szegmensben az ipari szektor relatíve kisebb, míg a szolgáltatói szektor nagyobb súlya figyelhető meg, ami a közfoglalkoztatottak magas arányának köszönhető. A primer szegmens esetében más a helyzet: míg az alsó primer csoportra az ipar, addig a felső primer csoportra a szolgáltatás magas aránya jellemző. Az alsó primer szegmensben a „gyári” (feldolgozóipar), a felső primer szegmensben a „hivatali” munkahelyeket magukban foglaló szektorok dominálnak.

2. ábra. A három munkaerő-piaci szegmens munkaerő-piaci helyzetének jellemzői (%)

A munkaerőpiac speciális helyzeteit és mozgásait vizsgálva azt látjuk, hogy a munkaerő-piaci csoportokon belül a szekunder szegmensben magas a nem piaci forrásokra alapozott, elsősorban közfoglalkoztatott munkahelyeket betöltők aránya, ugyanakkor a felső primer szegmensben átlag feletti az alsó szintű vezető beosztásban lévők aránya. A munkaerő-piaci helyzet e két elemének megoszlása tehát kiszélesíti a munkahelyi egyenlőtlenségek terét. Ugyanez érvényes a munkaerő-piaci mozgásokra is, amennyiben – megfelelően a szegmentált elméletnek – a szekunder szegmensben magas a rövid ideig, s alacsony az igen hosszú ideig ugyanazt a munkát végzők aránya, továbbá magas a munkaerőpiacról való ideiglenes (?) kikerülés esélye. Mindkét munkaerő-piaci mozgás arra utal, hogy a szekunder szegmensbeli munkahelyek erősen kitettek az állami-piaci bizonytalanságoknak, rövid ideig léteznek, és nem nyújtanak hosszú távú stratégia kialakulásához biztonságos alapot.¹²

A munkahelyhez kötődő jogi keretek esetében is az látható, hogy a szekunder szegmensben foglalkoztatottak helyzete sokkal kiszolgáltatottabb a másik kettőnél: ritka a határozatlan, gyakori a rövid távra szóló – s mint korábban láttuk, nem is piaci jellegű – szerződés esélye, és ezzel összefüggésben az itt dolgozók jogosultságai is korlátozottabbak, és szervezettségük is elhanyagolható. Ez utóbbi téren van a primer szegmens alsó és felső csoportja között nagy különbség, az utóbbi javára. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy a szekunder szegmensben tartanak leginkább a munkahely elvesztésétől.

A munkavégzés sajátosságai esetében is a szekunder szegmens tér el erősen a primer szegmens két csoportjától. Ebben a körben magas a nehéz fizikai munka aránya, míg lelkileg a felső primer szegmenshez tartozók érzik legnagyobb arányban megterhelőnek a munkájukat. A munkaidő jellemzői viszont viszonylag kevésbé térnek el a vizsgált három munkaerő-piaci szegmensben: a részmunka és az otthoni/táv munka aránya

12 Ezt erősíti meg az is, ha a munkahelyen eltöltött átlagos idő hosszát vizsgáljuk, ami a szekunder szegmensben csupán 1,9 év, ezzel szemben a primer szegmens alsó, illetve felső csoportjában 7,8 és 9,8 év (F=545).

egyaránt elhanyagolható, a kötött munkaidő aránya ezzel szemben mindenütt magas. A primer felső szegmens foglalkoztatottjai esetében valamivel kevésbé, ami a triális szegmentációs elmélet feltételezéséhez jól illeszkedik. A hagyományos tömegtermelés e jellemzői a primer szegmens alsó csoportjában kiegészülnek a gyári munkarend hatékonyságfokozó többműszakos, és a munkaerő számára átlátható, tehát kedvező rendjének magas arányával.¹³

Összességében ezek az eredmények megerősítik, hogy az 1970-es évek eredményeihez hasonlóan jelentős az emberi tőke szerepe a munkaerőpiac szegmentálódásában, illetve hogy a munkafeltételek szegmentumonként lényegesen eltérnek egymástól. Változásként értékelhető, hogy a takarítók, illetve az egyszerű szolgáltatási, illetve szállítási foglalkozásúak a mostani vizsgálatok alapján a primer alsó szegmensben kaptak helyet. A szekunder szegmens így homogénebb csoportot képez, amennyiben elsősorban a mezőgazdasági, ipari, építőipari foglalkozásokat foglalja magába.

E változásokkal összefügg, hogy míg az 1970-es években végzett vizsgálatok nem találtak számottevő különbségeket a szegmentumok között a nemek tekintetében, addig a mostani eredmények szerint a szekunder szegmensben jelentősen meghaladja a férfiak aránya a nőkéét. Szintén némi változás tapasztalható a szegmentumok korszerkesztetében: ma nem tapasztalható különbség a szegmentumok között az idősök arányát tekintve, a 30 évnél fiatalabbak viszont a legnagyobb arányban a szekunder szegmensben találhatók.

A PREKARIÁTUS MINT MUNKAERŐ-PIACI CSOPORT

Láttuk, hogy a szegmentáció elmélete alkalmas eszköznek mutatkozik a munkaerőpiac strukturálódásának, illetve a társadalmi térben rögzült objektív kényszerek vizsgálatához. A szekunder, illetve a két primer szegmens olyan munkaerő-piaci pozíciókat különít el, amelyek betöltőinek szociológiai karaktere markánsan eltér egymástól. A következőkben a prekariátus csoportjának empirikus megragadására teszünk kísérletet. A prekariátus esetében egy olyan csoportról van szó, amely részben munkaerő-piaci helyzete alapján írható körül, részben azonban olyan potenciális cselekvőként tekintenek rá, amely a jövőben osztállyá szerveződhet. A következőkben először azt vizsgáljuk, hogy a prekariátus csoportja elhelyezhető-e, s ha igen, miként a munkaerőpiac szegmentált leképezésében, majd pedig a csoport társadalomrajzának sajátosságait igyekszünk bemutatni.

13 Míg a ledolgozott órák száma alig tér el a három szegmens között (rendre 39,4, 39, 3, illetve valamivel magasabb a primer felső szegmensben [39,8]), addig a túlóra – noha nem szignifikáns – ha van, akkor az átlagnál (9,5 óra) jóval magasabb a szekunder szegmensben (12 óra).

A prekariátus elmélete és operacionalizálásának egy lehetséges módja

A prekariátus széles jelentéstartományán belül (Szépe 2012, Tordai é. n.) értelmezhető csupán sajátos jellemzőkkel rendelkező munkaerő-piaci csoportként, azonban a fogalom ennél ideológiailag, illetve politikailag sokkal telítettebb. Guy Standing (2011, 2012) formálódó osztályként tekint a prekariátusra, amelyet munkaerő-piaci pozíciójának, illetve élethelyzetének bizonytalansága, kiszolgáltatottsága kapcsol össze. Osztállyá szerveződve a prekariátus Standing meglátásai szerint különböző osztálypolitikák alanyává válhat, s arra kíván rámutatni, hogy nem mindegy, hogy ez a politika hogy fog kinézni. A prekariátus ennyiben egy új, a proletariátus örökébe lépő „veszélyes osztály”, egy potenciális kollektív cselekvő, amely a jelenlegi kapitalista berendezkedés megváltoztatásának alanya lehet. A fogalomhoz kapcsolódó teoretikus, illetve ideológiai munka Bourdieu (2010) nyomán értelmezhető arra irányuló fáradozásoként, hogy e formálódóban lévő új osztály valóban megszülessen.

Ha a prekariátust munkaerő-piaci csoportként fogjuk fel, akkor ebbe a csoportba jellemzően (de nem kizárólag) bémunkások tartoznak, akik alacsony bérért, rossz (határozott és rövid időre szóló) állásokban végeznek különböző típusú munkákat (Standing 2012), amelyek lehetnek alkalmiak, szezonálisak, állami segélyeket kiváltó „projektek”, mikroállalkozások stb. Ebből következően jellemző rájuk az állandósuló bizonytalanságérzet, s az olyan tapasztalatok hiánya, mint az állandó munkahely közössége vagy a racionálisan tervezhető jövőkép (Kelemen–Rakovics 2013). A prekaritás tehát munkaerő-piaci jelenségként a biztonság hiányát, illetve a kiszolgáltatottságot jelenti (Tordai é. n.).¹⁴ Az Európai Háztartás Panel adatait vizsgálva a kutatók azt találták, hogy az alkalmi munkavállalók és a részmunkaidőben foglalkoztatottak az állásvesztés által leginkább veszélyeztetettebbek (Köllő 2001, Tordai é. n.). Bukodi (2004) eredményei szerint pedig az ismétlődő vagy az elhúzódó munkanélküli periódusok vezetnek súlyos státuszvesztéshez, továbbá a munkaerő-piaci instabilitás negatív hatást gyakorol a későbbi karrierre. A munkanélküliség, illetve a munkaerő-piaci helyzet bizonytalanságának ismétlődése (ami tulajdonképpen maga a prekaritás) olyan folyamatosan romló gazdasági/társadalmi/pszichológiai helyzetet teremt, amiből nehéz kitörni (Standing 2011, Tordai é. n.).

A prekariátus megragadásához a következőekben Szépe (2012) megközelítéséhez csatlakozunk, s ezt kívánjuk összekapcsolni a munkaerőpiac szegmentálódásáról nyert belátásokkal. A nemzetközi irodalommal összhangban Szépe megközelítésében a prekariátus emberi tőke tekintetében vegyes jellege, munkaerő-piaci helyzet értelmében

14 „A prekariátus tehát a hétköznapi kategóriák szerint meglehetősen vegyes csoport; tagja az előadás- és próbapénzek adta bizonytalanságban élő magasan képzett színész és tagja a betanított munkás is, aki örül, ha az összeszerelő üzem újabb megrendelése miatti ideiglenes létszámbővítés során neki is jut hely a szalag mellett” (Kelemen–Rakovics 2013).

pedig instabilitása kap hangsúlyt. A szegmentációs elmélettel összefüggésben az volt számunkra a fő kérdés, hogy az egyén milyen munkaerő-piaci helyzete feleltethető meg a szegmentált munkaerőpiac egyes szegmenseinek, illetve a prekariátusnak egyidejűleg. Ahogy korábban láttuk, a szegmentált elméletek közül a triális változattal jól jellemezhető a mai magyar munkaerőpiac, a prekariátus csoportjának operacionalizálása során ehhez csatlakozunk. Mint látni fogjuk, lényegében a szekunder és a primer szegmens alsó csoportjából metszettünk ki egy olyan munkaerő-piaci csoportot, amelyet a prekariátussal tudtunk azonosítani.¹⁵

Az elemzés során az *Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban* c. kutatás keretében végrehajtott adatfelvételre támaszkodunk.¹⁶ Ennek az adatbázisnak a gazdag változókészlete lehetőséget kínál a prekariátus megragadására.¹⁷ A következő táblázatban az általunk használt definíció vázát foglaltuk össze.

4. táblázat. A három munkaerő-piaci csoport definiálásának menete

	Szekunder szegmens		Prekariátus		Primer alsó szegmens	
	A teljes minta %-a	Kumulatív N és (%)	A teljes minta %-a	Kumulatív N és (%)	A teljes minta %-a	Kumulatív N és (%)
Munkaerő-piaci helyzet*	63	1588 (63)	63	1588 (63)	63	1588 (63)
Szubjektív anyagi helyzet**	76	1183 (47)	76	1183 (47)	76	1183 (47)
Társadalmi osztály***	68	906 (36)	68	906 (36)	68	906 (36)
Emberi tőke****	20	164 (6)	52	630 (25)	52	630 (25)
Elhelyezkedési esélyek*****	53	122 (5)	53	315 (13)	46	315 (13)

* *Az egyén aktív a munkaerőpiacon: azaz nem nyugdíjas, nem tanuló, nincs szülési/anyagi szabadságon és nem háztartásbeli/egyéb eltartott. Az alkalmazottak, alkalmi munkások, vállalkozók, közmunkát végzők mellett a munkanélkülieket is idesoroltuk, abból kiindulva, hogy sokan közülük előbb-utóbb vissza fognak térni a munkaerőpiacra.*

** *Saját véleménye szerint a szokásos kiadásait nebezen tudja fedezni (6-értékű skálán mérve, ahol az alacsonyabb értékek nagyobb nehézségeket jelentenek). A definiálás során az alsó három értéket vesszük figyelembe.*

*** *Az alsó társadalmi osztályokba (alsó osztály, munkásosztály vagy alsó középosztály) való önbesorolás.*

**** *Iskolai végzettsége magasabb, mint általános, de nem felsőfokú (a prekariátus esetében), illetve legfeljebb általános (a szekunder szegmens esetében).*

***** *Munkaerő-piaci elhelyezkedési esélyeit rossznak (prekariátus és szekunder szegmens esetében) vagy jónak (alsó primer szegmens) tartja.*

15 A fejezet elemzései egy korábbi vizsgálatunkon alapulnak, a részletes eredményekhez lásd: Sik-Szeitl 2016b.

16 Az OTKA 108836 sz. Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban c. kutatás keretein belül végzett országos reprezentatív felvétel (TÁRKI, 2015 nyara).

17 Az a definíciós munka természetesen többféle módon is elvégezhető, korábban mi is több megközelítéssel kísérleteztünk (lásd Sik-Szeitl 2016b).

Látható, hogy a három munkaerő-piaci csoport az öt szempont közül három esetében azonos: mindhárom munkaerő-piaci csoportra igaz, hogy részei a munkaerő-piacnak, illetve hogy – saját értékelésük szerint – nem élnek jól, és a középosztály alatti társadalmi osztályba tartoznak.

A különbséget a három munkaerő-piaci csoport között az teszi, hogy a szekunder szegmensbe soroltak (a másik két típussal ellentétben) nem rendelkeznek semmilyen emberi tőkével (legmagasabb iskolai végzettségük az általános iskola), illetve a primer alsó szegmensben elhelyezkedők (a másik két típussal ellentétben) biztosnak látják munkaerő-piaci helyzetüket. Tehát a prekariátust ebben a megközelítésben a szekunder és a primer alsó munkaerő-piaci szegmensektől csupán egy-egy, de a szegmentációs elmélet szempontjából alapvető tekintetben különbözik: a szekunder szegmens munkaerőnél magasabb az emberi tőkéje a primer alsó szegmensbeli munkaerőhöz képest, viszont bizonytalanabb a munkaerőpiacon elfoglalt helyzete.

A munkaerő-piaci csoportok társadalomrajza

A következőkben elsőként a munkaerő-piaci csoportok és a lakás, valamint a lakókörnyezet összefüggését vizsgáljuk, mivel egyfelől ezek jelentik a munkaerő újratermelésének környezetét, másfelől a lakás az anyagi helyzet hosszú távon felhalmozott (vagy örökölt) elemét is jelentheti. Ezután térünk át az emberi és kapcsolati tőke, majd az életszínvonal elemzésére, amelyek a társadalmi és munkaerő-piaci helyzet legszorosabban összefüggő elemei. A MEF alapján végzett vizsgálatok révén már részletesebb képet alkothattunk az egyes szegmentumok munkahelyi, illetve a munkavégzéssel kapcsolatos jellemzőiről, részben más indikátorokra támaszkodva ezt a prekariátus csoportjával összehasonlítva is megvizsgáljuk. Végül az értékrend sajátosságainak munkaerő-piaci csoportonkénti bemutatására térünk át. Ezt azért tartjuk különös fontosnak, mert mindenekeleltt a közös gondolkodás, illetve viselkedés jelei utalhatnak arra, hogy a prekariátus általunk definiált csoportja több lehet pusztán papíron létező osztállynál.

A szekunder munkaerő-piaci helyzet rosszabb lakóhelyi környezettel és lakás-körülményekkel jár együtt, mint a másik két munkaerő-piaci csoporté. E csoportra jellemző, hogy kisebb, alacsonyabb komfortfokozatú lakásban élnek, amelyek ráadásul rosszabb állapotban vannak és rosszabb környéken helyezkednek el. A prekariátus és a primer alsó csoportok lakás- és lakókörnyezete kevésbé tér el egymástól, de két tényező mindenképpen említésre méltó: a prekariátus kisebb lakásban és rosszabb lakókörnyezetben él, mint az alsó szegmensben dolgozók.

Ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg az emberi és kapcsolati tőke vizsgálatok is. Ebben a metszetben – akár az iskolai végzettséget, akár a könyvolvasás gyakoriságát, vagy a társadalmi kapcsolatok különböző mutatóit nézzük – kivétel nélkül

és kiugró mértékben szakad el a szekunder szegmens a prekariátustól és a primer alsó szegmenstől, akik között viszont a legtöbb esetben elhanyagolható a különbség.¹⁸

Ami az életszínvonalat illeti, a három munkaerő-piaci csoport között jól látható a rétegződés szakirodalmából ismert társadalmi lejtő. A szekunder szegmens minden tekintetben és nagymértékben a legszegényebb, de a prekariátus is sokkal rosszabb helyzetben van a primer alsó szegmenshez képest.¹⁹ Ez a tendencia leginkább az olyan alapvető javak és lehetőségek esetében figyelhető meg, mint a rendszeres húsfogyasztás, illetve a nem megfelelő mértékű fűtés.

Az egyes szegmentumok munkaerő-piaci, illetve munkahelyi jellemzőiről az előző elemzések alapján már képet alkothattunk. A prekariátus csoportját a két szegmenssel összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy a szekunder szegmensben foglalkoztatottak túlnyomó része betanított és segédmunkás munkakörökben dolgozik. Ezzel szemben a prekariátus és a primer alsó szegmens beosztás szerinti megoszlása nem tér el nagymértékben egymástól, bár az utóbbiban nagyobb a szakmunkásként dolgozók dominanciája.

A beosztás mellett több dimenzió van, amiben a szekunder szegmens nagymértékben eltér a másik kettőtől, amelyek között viszont nincs (jelentős) eltérés. A szekunder szegmenshez tartozóknak nagyobb az esélye különjövedelem szerzésére, kisebb viszont az írott munkaszerződésre. Ha van, ott jellemzőbb a határozott idejű foglalkoztatás, valamint nagyobb az esély arra, hogy származás szerint szegregált munkahelyen dolgoznak és ebből kifolyólag (tehát származása vagy neme miatt) diszkriminációt szenvednek el.

Vannak azonban olyan jellemzők is, amelyekben más elrendezés írja le a három munkaerő-piaci csoport egymáshoz való viszonyát: a szekunder szegmens és a prekariátus például inkább végez közmunkát, s rájuk inkább jellemző a kor szerinti diszkrimináltság, illetve a munkával való elégedettség kisebb aránya is.²⁰

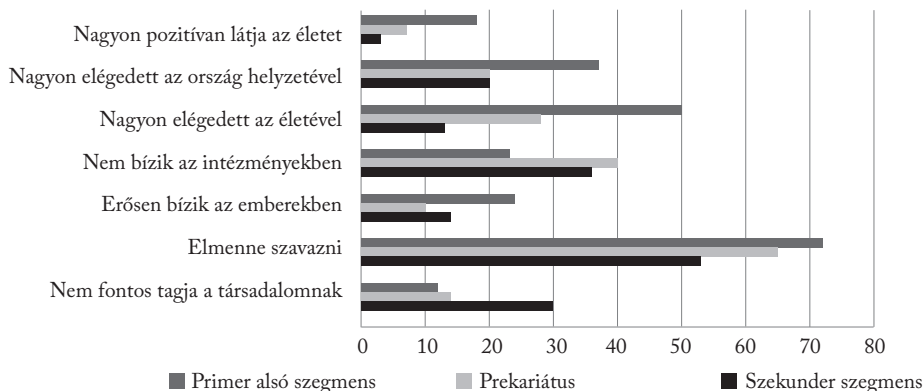
A három munkaerő-piaci csoport munkaidőrendje esetében viszont, ahogy korábban, ez esetben sem található nagy eltérések, de ismét megfigyelhető, hogy a szekunder szegmens jobban különbözik a másik kettőtől, mint azok egymástól: a szekunder szegmens esetében ritkább a több műszak és az éjszakai munka, ugyanakkor nagyobb a rugalmas munkaidő gyakorisága.

18 A kapcsolati tőke indikátorai ugyanakkor azt sejtetik, hogy a prekariátus ebben a dimenzióban a primer alsó szegmensnél valamivel jobb helyzetben van.

19 Nyaralni senki nem jár, de a szekunder szegmensben dolgozók végképp nem (2%), a prekariátus alig (5%), a primer alsó szegmens csak ritkán (7%). Tartaléka sincs senkinek, és magaskultúrát sem fogyasztanak, de az alsó szegmensnek a prekariátushoz képest mindenben kicsi (kb. 5%-os) előnye azért van.

20 Vö. ezzel kapcsolatban korábbi írásunkat: Hajdu-Sik 2016.

3. ábra: A három munkaerő-piaci csoport értékrendjének jellemzői (%)

Az ágazat szerinti megoszlás azt jelzi, hogy noha valamennyi ágazatban megtalálható mindhárom munkaerő-piaci csoport, míg a szekunder szegmensbe tartozók között magasabb a mezőgazdaság, bányászat és a „nagyipar” (villamosipar, víz- és gázszolgáltatás, más iparágak) súlya, addig a prekariátus és a primer alsó szegmens ágazati megoszlása jobban hasonlít egymáshoz. Az előbbiben azonban a „fehérgalléros” ágazatok, az utóbbiban az építőipar és a kereskedelem aránya magasabb.²¹

Végül az értékrend egyes indikátorai alapján vizsgáljuk a különböző munkaerő-piaci csoportokat. A prekariátushoz kapcsolódó elméleti, politikai várakozások szempontjából ez a terület a kitüntetett jelentőségű, ezek utalhatnak ugyanis legalább elvben annak lehetőségére, hogy a közös strukturális pozíció esetleg kollektív cselekvés alapjává válhat.

A három munkaerő-piaci csoport értékrendjének összehasonlítása esetében nem egyértelmű a kép. Az anómia indikátora esetében (társadalmi fontosság tudata) a szekunder szegmens sokkal rosszabb helyzetben van,²² mint a prekariátus és a primer alsó szegmens. Emellett több tényező esetében inkább a primer alsó szegmens „lóg ki a sorból”, és a prekariátus és a szekunder szegmens hasonlít egymásra. Ilyen a bizalom mindkét típusa (általánosságban véve az emberekben, illetve az intézményekben), az ország helyzetével kapcsolatos elégedettség (itt a szekunder szegmens és a prekariátus tulajdonképpen ugyanazt az értéket mutatja), valamint az, hogy mennyire látják pozitívan az életüket: a szekunder szegmens és a prekariátus csoport tagjainak csak elenyésző része vélekedik így, míg ez az arány sokkal magasabb a primer alsó szegmensben dolgozók körében.

21 Emellett eredményeinkből az is látszik, hogy a prekariátus tagjai inkább dolgoznak külföldi munkaadónál.

22 Szabályszegést nem követnek el sokan (30%), de a szekunder szegmensben dolgozók kicsivel többen (34%).

Összességében látható, hogy a prekariátus az alapvető javak birtoklása, illetve az életszínvonal és a lakókörnyezet esetében inkább a szekunder szegmensre hasonlít. Ezzel szemben az emberi és kapcsolati tőke esetében szinte minden dimenziójában a prekariátus és a primer alsó szegmens között nincs jelentős különbség, míg a szekunder szegmens ettől a szinttől drasztikusan leszakad. Az értékrend tekintetében vegyesebb a kép, a prekariátushoz tartozók körében a szekunder szegmenshez tartozókhöz hasonlóan alacsony az emberek, illetve az intézmények iránti bizalom mértéke és meglehetősen magas az ország állapotával elégedetlenek aránya. A prekariátus tagjai viszont a szekunder szegmenshez képest saját helyzetüket jóval kedvezőbben értékelik (inkább látják pozitívnak az életüket, illetve tartják magukat a társadalom fontos tagjának), és a szavazási hajlandóságuk alapján politikailag is aktívabbnak mutatkoznak. E tényezők tekintetében vagy köztes helyet foglal el a prekariátus vagy jobban hasonlít a primer alsó szegmensre.

KÖVETKEZTETÉSEK ÉS KITEKINTÉS

Tanulmányunkban két dilemmát vetettünk fel, s ezek lehetséges megoldásaira két illusztrációt hoztunk. Egyrészt a munkaerőpiac objektív strukturális kényszereit vizsgáltuk a munkaerő-piaci szegmentáció elméletére támaszkodva, másrészt a prekariátus fogalmához kapcsolódva egy olyan társadalmi csoport empirikus megragadására, illetve társadalomrajzának felvázolására tettünk kísérletet, amelyet egyes teoretikusok a jelen kapitalizmus új, formálódó osztályának tekintenek. Ezekkel a példákkal két olyan problémára kívántunk reagálni, amelyek jellemzően a hagyományos foglalkozási modellek fókuszán kívül esnek, de az ezekre irányuló vizsgálatok alkalmasak lehetnek magának a foglalkozási osztályelemzésnek a megújítására.

Vizsgálatunk alapján a mai Magyarország munkaerőpiaca jól jellemezhető egy hármas szegmentációs modellel. Az emberi tőke, illetve a munkavégzés jellemzői alapján elkülöníthető egy képzettséget nem igénylő munkahelyeket magába foglaló, s kedvezőtlenebb alkalmazási feltételeket kínáló szekunder szegmens, egy mindenekelőtt a gyári (szak)munkán alapuló primer alsó, valamint egy inkább a hivatalhoz, illetve szellemi munkához kötődő primer felső szegmens. A különböző szegmensekhez kapcsolódó munkavállalók társadalomrajza lényeges pontokon markánsan eltér egymástól. A foglalkozási rétegződési modellekkel összefüggésben ez arra utal, hogy a szellemi, illetve fizikai munka elkülönülése továbbra is a foglalkozási szerkezet fontos sajátosságát képezi, ami nem csupán a munkához szükséges képzettség szintje, de foglalkoztatás különféle jellemzői tekintetében is megmutatkozik. Szintén lényeges a képzettséget nem igénylő foglalkozási pozíciók elkülönülése mind a fizikai, mind a szellemi munkáktól. E pozíciók jóval kedvezőtlenebb munka-, illetve életkörülményeket biztosítanak betöltőik szá-

mára. A képzetlen-képzett, illetve szellemi-fizikai különbség tehát maradandó határvonalat képez a foglalkozási szerkezetben, lényeges azonban, hogy – ahogy az elemzés rámutatott – vannak olyan foglalkozások, amelyek átléplik ezeket a választóvonalakat.

A prekariátus – s a hozzá hasonló bizonytalan csoportok – mérhetőségének és szociológiai vizsgálatának lehetősége izgalmas feladat, mert nemcsak operacionalizálhatóságáról, de már definiálásáról, sőt az osztályként való létezéséről is viták folynak a nemzetközi és a hazai társadalomtudományi diskurzusban. Azt igyekeztünk igazolni, hogy a szegmentációs elmélet jó eszközt kínál a csoport meghatározására, illetve operacionalizálására, s lehetőséget biztosít arra, hogy empirikus vizsgálatok tárgyává tegyünk. E vizsgálatok pedig hozzájárulhatnak a prekariátus fogalmához kapcsolódó elméleti igények, illetve politikai várakozások körül zajló vitás kérdések tisztázásához.

A hagyományos foglalkozási modellek legfőbb erénye a standardizáltságuk viszonylag magas foka, ami a társadalmi struktúra-, illetve rétegződéskutatás egyéb megközelítéseivel képest kivételes lehetőséget biztosít időbeli, illetve nemzetközi összehasonlító vizsgálatok végzésére. Ezeknek az értékét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Fontos azonban, hogy arról se feledkezzünk meg, hogy a nemzetközi szinten összehangolt és egységesített foglalkozási sémák nem képesek, és nem is céljuk, hogy megragadják az érintett országok objektív strukturális viszonyait, a formálódó kollektív cselekvőkről nem is beszélve. Erre csupán az általunk bemutatott példákhoz hasonló célzott, speciális vizsgálatok lehetnek képesek. A területen folyó kutatások szempontjából fontos tehát, hogy a hagyományos foglalkozási sémák alapján végzett vizsgálatok megőrizzék, illetve fejlesszék elméleti koherenciájukat, valamint méréseik összehasonlíthatóságát. Lényeges azonban az is, hogy célzott vizsgálatok készüljenek a struktúra változásának különböző aspektusaira vonatkozóan is, még hozzá oly módon, hogy ezek eredményei beépülhessenek a hagyományos megközelítés alapján végzett elemzésekbe, s hozzájárulhassanak ezek felülvizsgálatához, fejlesztéséhez is. Ezt leginkább egy olyan modulszerű adatgyűjtési stratégia segítheti elő, amely lehetővé teszi egyrészt standardizált eredmények előállítását, másrészt azonban lehetőséget biztosít arra is, hogy rendszeres időszakonként, az előbbi eredményekkel összevethető módon mélyebb vizsgálat tárgyává tegyünk a struktúra változásának egyes speciális kérdéseit is.

HIVATKOZÁSOK

- Bánóczy E. – Kabai I. – Kovássy K. (2015) A „körte”. *Jelkép*, 3, 121–144.
- Beck, U. (1997) Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest, 418–458.
- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, Budapest.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge.
- Bourdieu, P. (2010) A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz R. – Éber M. Á. – Gecser O. (szerk.) *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. ELTE, Budapest. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04.html.
- Bukodi E. (2004) A munkaerő-piaci kirekesztődés folyamata. In Monostori J. (szerk.) *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata. Tanulmányok*. KSH, Budapest.
- Doeringer, P. B. – Piore, M. J. (1971) *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Lexington, Heath.
- Éber M. Á. (2015) Osztályszerkezet Magyarországon: A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, 92–93, 119–140.
- Éber M. Á. – Gagyai Á. – Gerőcs T. – Jelinek Cs. – Pinkasz A. (2014) 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21, 10–63.
- Erikson, R. – Goldthorpe, J. H. (1992) *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Claderon, Oxford.
- Evans, G. (1992) Testing the Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*, 8(3), 211–232.
- Evans, G. – Mills, C. (1998) Identifying Class Structure: A Latent Class Analysis of the Criterion-Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*, 14(1), 87–106.
- Evans, G. – Mills, C. (1999) Are there Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure. *Sociology*, 33(1), 23–46.
- Eyal, G. – Szelényi I. – Townsley, E. (1998) *Making Capitalism Without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso, London.
- Fazekas K. – Kalász I. – Köllő J. – Polgár M. – Révész G. – Sziráczi Gy. (1983) *Kereseti és bérvizonyaink*. MTA Közgazdaságtudományi Intézetének közleményei 28. sz., Budapest.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Galasi P. (szerk.) (1982) *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Galasi P. – Sik E. (1977) Adalékok a munkapiac elemzéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 6, 661–670.
- Galasi P. – Sik E. (1979) A szegmentált munkaerőpiac elmélete. *Közgazdasági Szemle*, 12, 1487–1500.

- GfK [2014] *Osztálylétszám 2014: Magyarországon nincs igazi középosztály*. <http://www.gfk.com/hu/insightok/press-release/osztalyletszam-2014-magyarorszagon-nincs-igazi-kozezosztaly/>.
- Goldthorpe, J. H. – Marshall, G. (1992) The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques. *Sociology*, 26(3), 381–400.
- Hadas M. (1990) Marxizmus és makroszociológia. Kritikai észrevételek két évtized hazai struktúrákutatásához. *Replika*, 1, 3–15.
- Hajdu G. – Sik E. (2016) A munkával kapcsolatos értékek a világban (1990–2014) és a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport 2016*. TÁRKI, Budapest, 397–419.
- Hradil, S. (1987): *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Sichten zu Lagen und Milieus*. Leseke + Budrich, Opladen.
- Huszár Á. (2013a) Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle*, 91(1), 31–56.
- Huszár Á. (2013b) Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statisztikai Szemle*, 91(2), 117–131.
- Huszár Á. (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle*, 91(7), 117–131.
- Huszár Á. (2016) Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz a bírálóimnak. *Szociológiai Szemle*, 26(1), 96–120.
- Kelemen Zs. – Rakovics M. (2013) Prekaritás és habitus. Kérdések a prekariátusról, mint új osztályról és kategóriáról, Pierre Bourdieu társadalomelméletének tükrében. In Berzsényi T. – Demeter E. – Horzsa G. – Meixner B. – Petényi S. – Szekeres B. (szerk.) *Kötetlen. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete*. ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, Budapest, 13–22. http://angelusz.elte.hu/sites/default/files/Kotetlen_2013.pdf.
- Kertesi G. – Sziráczky Gy. (1983) Munkásmagatartások a munkaerőpiacon. *Valóság*, 4, 20–36.
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Kolosi T. (1991) A “reális” szocializmus összeomlásának társadalmi okai. *Valóság*, 34(9), 11–16.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest.
- Kovács I. (szerk.) (2006) *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág, Budapest.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoelljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Köllő J. (1982) A külső és belső munkaerőpiac kapcsolata egy pamutszövőben. In Galasi P. (szerk.) *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 277–318.
- Köllő J. (2001) A munkanélküli járadék hatása az egyéni elhelyezkedési esélyekre. In Fazekas Károly (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2001*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 139–150. http://www.mtakti.hu/file/download/mt_2001_hun/egyben.pdf.

- Marshall, G. – Swift, A. – Roberts, S. (1997) *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies*. Clarendon Press, Oxford.
- Mills, C. (2014) The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al. *Sociology*, 48(3), 437–444.
- Mills, C. (2015) The Great British Class Survey: *Requiescat in pace*. *Sociological Review*, 63(2), 393–399.
- Nagy A. – Sziráczy Gy. (1982) Munkaerő-piaci szegmentáció Magyarországon a hetvenes évek közepén. In Galasi P. (szerk.) *A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 39–59.
- Nisbet, R. A. (1959) The Decline and Fall of Social Class. *The Pacific Sociological Review*, 2(1), 11–17.
- Pakulski, J. – Waters, M. (1996) The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society. *Theory and Society*, 25(5), 667–691.
- Piore, M. (1972) *Notes for the Theory of Labor Market Stratification*. M.I.T. Working Papers, Cambridge.
- Róbert P. (1997) Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, 7(2), 5–48.
- Róbert P. (2009) Stratification and Social Mobility. In Immerfall, S. – Therborn, G. (szerk.) *Handbook of European Societies*. Springer, New York, 499–536.
- Róbert P. (2015) Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93, 77–94.
- Rose, D. – Harrison, E. (2010) *Social Class in Europe. An introduction to the European Socio-economic Classification*. Routledge, London.
- Savage, M. (2015) *Social Class in the 21st Century*. Penguin Books, London.
- Savage, M. – Devine, F. – Cunningham, N. – Taylor, M. – Li, Y. – Hjellbrekke, J. – Le Roux, B. – Friedman, S. – Miles, A. (2013) A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Survey Experiment. *Sociology*, 47(2), 219–250.
- Schulze, Gerhard (2000) Élménytársadalom. A jelenkor szociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő*, 1–2, 135–157.
- Sik E. (2016) A magyar polgár természetrajza. Egy kvanti küzdelme a polgárral a polgárért. In Morcsányi G. – Tóth I. Gy. (szerk.) *A magyar polgár*. TÁRKI, Budapest, 191–200.
- Sik E. – Huszár Á. (2017) *A munkaerőpiac szegmentálódása a mai Magyarországon*. KSH, Budapest. Megjelenés alatt.
- Sik E. – Szeitl B. (2016a) Polgárság a mai Magyarországon. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport 2016*. TÁRKI, Budapest, 113–129.
- Sik E. – Szeitl B. (2016b) A prekariátus mint munkaerőpiaci csoport. *Metszetek*, 5(3), 3–40.
- Standing, G. (2011) *The Precariat. The New Dangerous Class*. Bloomsbury, London.
- Standing, G. (2012) Prekariátus: lakosokból állampolgárok? *Fordulat*, 19(3), 22–50. http://epa.oszk.hu/02100/02121/00017/pdf/EPA02121_fordulat_19_028-051.pdf.
- Stark, D. (1988): Osztályozás és szelektív béralku a belső munkaerőpiacokon. *Gazdaság*, 4, 80–97.

- Svallfors, S. (2006) *The Moral Economy of Class. Class and Attitudes in Comparative Perspective*. Stanford University Press.
- Szalai E. (1990) Az új elit. In Szalai E. *Gazdaság és hatalom*. Aula, Budapest, 169–176.
- Szalai E. (2001) *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula, Budapest.
- Szelényi I. (1992) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szépe A. (2012) Prekariátus. Miért pont most és miért pont itt? *Fordulat*, 19(3), 11–20. http://epa.oszk.hu/02100/02121/00017/pdf/EPA02121_fordulat_19.pdf.
- Tordai B. (é. n.) *A prekariátus fogalmáról*. https://www.academia.edu/8358321/Tordai_Bence_A_prekariatus_fogalmarol.
- Wright, E. O. (szerk.) (2005) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press.